

Violetta Jaros

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0479-2503>

e-mail: v.jaros@ajd.czyst.pl

Leksykalne regionalizmy i dialektyzmy w języku rodzinnym Joachima Lelewela (na podstawie listów do najbliższych)

Lexical regionalisms and dialectisms in the family language of Joachim Lelewel (based on letters to his loved ones)

Abstrakt

Przedmiotem artykułu są regionalizmy i dialektyzmy leksykalne występujące w języku rodzinnym Joachima Lelewela, wybitnego historyografa pierwszej połowy XIX w. Podstawę materiałową stanowi 319 listów pisanych z wielu miejsc pobytu historyka w różnych okresach jego życia do najbliższych. Podstawowym założeniem badawczym jest teza o społecznych determinantach języka osobniczego jednostki, przy czym za najważniejszą dla każdego osobnika w procesie socjalizacji i akwizycji języka grupę odniesienia uznaje się rodzinę. W opracowaniu materiału językowego zastosowano metodę opisująco-rejestrującą i statystyczną. Celem szkicu jest nie tylko przedstawienie leksyki zakwalifikowanej jako regionalna lub gwarowa, ale także wskazanie jej roli w języku rodzinnym uczonego i ustalenie pól semantycznych najbardziej obciążonych słownictwem uwarunkowanym geograficznie.

Słowa kluczowe: dialektyzm, regionalizm, kresowizm, język rodzinny, list

Abstract

This article analyses regionalisms and dialectisms occurring in the family language of Joachim Lelewel, an outstanding historiographer of the first half of the nineteenth century. The material includes 319 letters written from many places of stay by the historian to his relatives in various periods of his life. The basic research assumption is the thesis concerning the social determinants of a person's individual language, while the most important reference group for each individual in the process of socialization and language acquisition is family. The descriptive-recording and statistical methods were used in the linguistic material development. The purpose of the review is not only to present lexis classified as regional or dialectal, but also to indicate its role in the scholar's family language and to determine the semantic fields most influenced by geographically-conditioned vocabulary.

Key words: dialectism, regionalism, frontierism, family language, letter

Artykuł stanowi przyczynek do badań nad językiem familijnym¹ Joachima Lelewela, wybitnego historiografa pierwszej połowy XIX w. i – szerzej – codziennej polszczyzny tego okresu. Przedmiotem obserwacji uczyniono leksykę, która mogła mieć charakter regionalny lub dialektalny.

W opisie odrębności polszczyzny w płaszczyźnie geograficznej używa się najczęściej terminów *regionalizm* (*provincjonalizm*) i *dialektyzm* (*gwaryzm*)². W polskich pracach językoznawczych podkreśla się niejednoznaczny charakter tych pojęć, ich granic oraz wzajemnych relacji pomiędzy tymi elementami systemu leksykalnego³. W niniejszym szkicu przyjmuje się, że *regionalizm* oznacza cechę języka ponaddialektalnego używanego przez ogół ludzi (w tym ludzi wykształconych) z danego regionu, ma zakres szerszy niż pojęcie *dialektyzm*, bowiem ten oznacza „cechę ściśle gwarową, znamionną więc dla gwary, obcą zaś w mowie warstw wykształconych” (Nowowiejski 1991: 17).

Celem opracowania jest nie tylko przedstawienie leksyki zakwalifikowanej jako regionalna lub gwarowa⁴, ale także wskazanie jej roli w języku familijnym uczonego i ustalenie kręgów semantycznych najbardziej obciążonych słownictwem uwarunkowanym geograficznie.

Materiał językowy wyekscerpowany został z 319 listów (zob. *Źródła*) pisanych z wielu miejsc pobytu historyka (m.in. z Woli Okrzejskiej, Warszawy, Wilna, Krzemieńca, Łucka, Abbeville, Tours, Brukseli) w różnych okresach jego życia, w których dawał on wyraz swego przywiązania i tęsknoty, żywego zainteresowania losami najbliższych i znajomych, informował na bieżąco

¹ *Język familijny // rodzinny // domowy* definiowany jest jako język służący komunikacji w kręgu rodzinno-przyjacielsko-sąsiedzkim, który łączą mocne i długotrwałe związki, zwłaszcza relacje pokrewieństwa i powinowactwa oraz więzy uczuciowe (Handke 2008: 76).

² W *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* oba terminy mają swoje synonimiczne odpowiedniki. Przy haśle *provincjonalizm* znajduje się odsyłacz do terminu *regionalizm*, który definiowany jest jako „Jednostka systemu językowego (wyraz, forma, zwrot frazeologiczny) reprezentująca terytorialną odmianę języka ogólnego w stosunku do odpowiadających jej jednostek typowych dla reszty obszaru językowego. Występując więc w języku ogólnym, w przeciwieństwie do form dialektalnych i gwarowych, regionalizmy występują także w języku ludzi wykształconych. [...] Regionalizmy pochodzą często z gwar. [...] Synonimiczny termin «provincjonalizm» jest nacechowany ujemnie” (Saloni 1999: 485). Podobnie przy haśle *gwaryzm* znajduje się odsyłacz do terminu *dialektyzm*, który określan jest jako „Jednostka systemu językowego (wyraz, forma, zwrot frazeologiczny) reprezentująca dialekt w stosunku do innych otaczających ją jednostek, reprezentujących język ogólny” (Saloni 1999: 120).

³ Szerzej na ten temat piszą m.in. A. Piotrowska-Wojaczyk (2011: 14–31) i B. Nowowiejski (1991: 15–17).

⁴ Nie jest celem artykułu ściśle odróżnianie słownikowych regionalizmów od dialektyzmów (gwaryzmów), które nie zawsze jest możliwe do przeprowadzenia w sposób autorytatywny.

o swoim położeniu materialnym, zdrowiu, kontaktach towarzyskich, efektach pracy naukowej. Są to przede wszystkim pisma przeznaczone dla rodziców (135 epistoł), pisane w latach 1804–1827, z czego 108 adresowanych jest do ojca, 16 do matki, 11 do obojga rodziców. Od najmłodszych lat Joachim dzielił się różnymi wiadomościami także z rodzeństwem. W wieku młodzieńczym jego powiernikiem, jako najbliższy wiekiem, był przede wszystkim Prot. Korespondencja z nim z okresu nauki w Okrzei (datowana od 1799 r.), konwencie pijarskim, studiów i pracy w Uniwersytecie Wileńskim oraz z pobytu na emigracji (do 1860 r.) obejmuje łącznie 91 listów. Epistoły adresowane do pozostałego rodzeństwa pochodzą z lat 1833–1861, skreślone zostały głównie w Brukseli – ostatniego miejsca zamieszkania historyka. Obejmują one 71 listów skierowanych do Jana oraz 20 listów napisanych do siostry, Marii Majewskiej. Wszystkie listy zawierają ścisłą datację, niekiedy brak informacji o miejscu powstania wiadomości.

Podstawowym założeniem badawczym jest teza o społecznych determinantach języka osobniczego jednostki, przy czym za najważniejszą dla każdego osobnika w procesie socjalizacji i akwizycji języka grupę odniesienia uznaje się rodzinę⁵ (Grabias 2019: 224), a działanie czynników socjalnych może być modyfikowane indywidualną podatnością na ich wpływ (Wolińska 1991: 61). Ponadto przyjmuje się, że język rodzinny ma charakter nieoficjalny i jako podsystem języka potocznego może zawierać elementy pochodzące z różnych odmian terytorialnych i środowiskowych (Handke 2008: 76–77).

Uwzględniając fakt, że na kształtowanie się idiolektu, w tym subidiolektu familijnego, Lelewela mogły mieć wpływ dialekt mazowiecki (dzieciństwo i wczesna młodość) i północnokresowy (studia i praca w Uniwersytecie Wileńskim, kontakty z kresowymi pisarzami i działaczami politycznymi na emigracji), analizę materiału badawczego prowadzono dwukierunkowo. Z jednej strony wyekscerpowane zjawiska odnoszono do leksykonów⁶ (SWil, SW, SJPd, SGP, SJAM) notujących współczesną uczoneму XVIII- i XIX-wieczną polszczyznę ogólną, gwarową i idiolektalną, z drugiej do prac poświęconych pisarzom XVII, XVIII i XIX w., których język osobniczy związany był z odmianami terytorialnymi, tj. dialektem północnokresowym (Turska 1930; Trypućko 1957; Węgiel 1972; Smolińska 1983; Kurzowa 1993;

⁵ „W kręgu familijnym – jak pisze K. Handke (2008: 89) – kształtują się umiejętności i nawyki językowe w najważniejszym okresie życia każdego z członków wspólnoty: etnicznej, narodowej, regionalnej, lokalnej, środowiskowej”.

⁶ Podstawę uwzględnienia leksemu w niniejszym szkicu stanowi fakt oznaczenia go przynajmniej w jednym leksykonie odpowiednią kwalifikacją geograficzną (*regionalny, prowincjonalny, gwarowy*), obecność w SGP lub zaliczenie do regionalizmów kresowych przez autorów wskazanych wyżej monografii. W przywoływanych cytatach (por. Źródła) cyfra rzymska oznacza numer tomu, cyfra arabska numer strony.

Sokólska 1999; Mochowa 2002) i mazowieckim (Siekierska 1974). Dodatkowo w weryfikacji ekscerptów o proveniencji kresowej uwzględniono monografię S. Hrabca (1949), T. Minikowskiej (1980), G. Rytter (1992), charakteryzujące kresowizmy⁷ związane z podłożem regionalnym Kresów południowych, oraz artykuł B. Nowowiejskiego (1991), dotyczący mowy mieszkańców Sokółki.

Poniżej przedstawione zostały leksemy mogące pochodzić z terytorialnych odmian języka polskiego. Słownictwo podawane jest alfabetycznie w obrębie grup tematycznych. Artykuł hasłowy obejmuje w kolejności: wyraz hasłowy, uwagi o występowaniu hasła, jego znaczeniu i pochodzeniu odnotowane w leksykonach i opracowaniach pomocniczych oraz kontekst użycia leksemu w listach Lelewela. Stratyfikacja tematyczna leksyki regionalnej i dialektałnej wyekscerpowanej z listów J. Lelewela do najbliższych przedstawia się następująco⁸:

1. człowiek – biologizm, czynności psychiczne:

czerstwy (SWil ‘rzeźwy, krzepki, jary, rzeźki’; SJPD ‘ts.’; SGP ‘(o chlebie) wyschły, suchy, nieświeży’; ‘świeży (o wodzie)’; Sokólska ‘zdrowy’ 87; Smolińska ‘krzepki’ 133) [...] *wznoszę me życzenia ku niebu, żeby raczyło przy powrocie i czerstwym zdrowiu zachować w jak najdłuższe lata dni drogiej Matki Dobrodziejki* [...] I 342; **dokazać** (SWil ‘1. dopiąć, dojść czego, postawić na swoim; 2. dowieść, przekonać’; SW ‘ts.’; SJPD ‘ts.’ w zn. 2. daw.; SGP ‘udowodnić coś komu’; Kurzowa 349; Chodźko 64) *I dokazałem swego* I 108; **eksagerować**⁹ (SWil *egzagierować* ‘przesadzać’; SW ‘1. przesadzać; 2. mówić nieprawdę’ w zn. 2. prow.; SJPD *egzagerować* przestarz. ‘przesadzać’) [...] *opowiadał* [Szwajcar – V.J.] *pochwały i uwielbienia szpitalu brukselskiego z którego był wyszedł, a którego urządzenie trocha znowu może eksagerować* [...] II 247; **kawęczyć**¹⁰ (SWil ‘siedzieć nad czym, ślęczyć’; SW ‘1. ślęczyć; 2. chorować; 3. narzekać ciągle’ w zn. 3. pot.; SJPD ‘1. niedomagać; narzekać, stękać; 2. ślęczyć nad czym’ w zn. 1. cyt. Lelewela; SGP ‘być chorobliwym i uskarżać się, narzekać ciągle’; Sokólska 90; Smolińska 136; Chodźko 68;

⁷ *Kresowizm // regionalizm kresowy // element kresowy* ma zakres szerszy niż termin *regionalizm*, bowiem „do regionalizmów kresowych zalicza się poszczególne elementy i zjawiska językowe bądź ze względu na ich przynależność do dialektu kresowego, bądź tylko kresową proveniencję” (Nowowiejski 1991: 16–17).

⁸ Wykorzystano pola tematyczne zaproponowane przez A. Piotrowską-Wojaczyk (2011: 106), które badaczka zastosowała do opisu leksyki regionalnej odnotowanej w słownikach rejestrujących polszczyznę doby nowopolskiej, oraz E. Kwapienia (2011: 106), która badała słownictwo zapożyczone w polszczyźnie w XIX w.

⁹ Z fr. *exagérer* ‘przesadzać’ SWO 270.

¹⁰ Leksem pochodzi od brus. *kavénčycb* ‘męczyć, męczeniem zmuszać do jęczenia, stękania’, por. Sławski II 107.

Mochowa 182 archaizm) [...] *znalazł go* [Feliksa – V.J.] *bardzo kawęczącym* II 308; **korowód** (SWil ‘ceregiele; zawady’; SW i SJPD ‘ts.’ z ukr.; SGP *korowody* ‘kłopoty, ambarasy, krętanina’ z Litwy) [...] *inny possesor bez żadnych korowodów regularnie się wyplaca* I 454; **odkaraskać się** (SWil prow. ‘uwolnić się od kogo, który się czepia, napastuje; zbyć się kogo lub czego’; SW ‘1. uwolnić się; 2. ująć cało’; SJPD przestarz. dziś posp. ‘uwolnić się od kogo’ cyt. Lelewela i Kraszewskiego; SGP; Rytter 119, 136 rutenizm; Kurzowa 368 *karaskać się* ‘biedzić się’; Mochowa 148 regionalizm) *Dobrzeby sposobem jakim odkaraskać się od tego napastnika* II 323; **rankor**¹¹ (SWil przestarz. ‘uraza, gniew’; SW ‘ts.’; SJPD przestarz.; SGP ‘gniew, złość’; Kurzowa 421; Syrokomla 189) *Uwolnijcie ją od tego, bo ją to nie do rankoru, ale do eksasperacji przywodzi* II 270; **skwierk** (SWil *skwierk* ‘utyskiwanie, uskarżanie się; skargi, żale’; SW ‘piszczec, płakać’; SJPD przestarz.; SGP ‘płaczliwe uskarżanie się’; Sokólska 99; Smolińska *skwirczeć* ‘narzekać’ 143; Mochowa 178 dialektyzm) [...] *ale się zdarzyło, iż chyłkiem z kawiarni i gry wychodzącego* [K. Zaliwskiego – V.J.] *huissier i policjant za kołnierz chwycili, do gotowej karetki zaprosili. Skwierki* II 248; **strapac** (tylko SW *strapiaty* ‘zgnily’; SGP ‘ts.’) [...] *po starych strapacach wydobrał* [Prot – V.J.] I 210; **zabaczyć** (SWil *zabaczać* ‘puszczać co z baczenia, zapominać’; SW stp. ‘zapomnieć’; SJPD daw. dziś gw. ‘zapominać’ cyt. Lelewela i Trembeckiego; SGP) [...] *alem teraz wiele rzeczy zabaczył* I 76; **znać** (SWil ‘dowiedzieć się, wiedzieć’; SW ‘ts.’; SJPD daw. dziś książk. ‘zdawać sobie sprawę z czego, wiedzieć co’; SGP ‘wiedzieć’; Kurzowa 456; Chodźko 81) [...] *znam jak ta choroba ciężka* I 115.

2. dom człowieka (jedzenie, ubranie, mieszkanie i jego wyposażenie):
czuja, czujka (SWil *czuhaj, czuja* ‘czuba, czucha, płaszcz z rękawami tatarski, ruski’; SW ‘1. suknia długa futrem obszyta; 2. burka, sukmana’; SJPD daw. cyt. Lelewela; SGP *czuja, czujka* ‘zwierzchnie odzienie samodzielowe bez stanu, ubiór na drogę’ z Mazowsza) [...] *trzeba czuję zrzucić, zdartego surduta nosić nie można* [...] I 21, [...] *drugi lepszy surdut że był przykrótki, chciałem nosić w zimie pod Czujką* [...] I 21; **dziejziniec** (SWil ‘przedwórze lub podwórze przed domem, pałacem, zamkiem’; SW ‘ts.’; SJPD ‘plac przy budowli ogrodzony lub wkoło obudowany; podwórzec, podwórze, zagroda’; SGP na Litwie stale zamiast podwórze; Kurzowa 354; Mochowa 139 regionalizm) *Ciągnie procesya przez jeden uniwersytecki dziejziniec* I 347; **dzięgielówka** (SWil i SW *dzięglówka*; SJPD i SGP *dzięgiel*; Syrokomla 126 ‘wódka z dzięglem (rodzaj ostu)’) *Jeden z naszych Ojców Franciszkanów nazwał dzie-*

¹¹ Z fr. *rancœur* ‘niechęć, uraza’, a to od łac. *rancor* SOW 937.

gielówka [...] II 414; **kieraja** (SWil ‘dawniejsze odzienie, w kształcie surduta futrem podszytego’; SW ‘1. rodzaj surduta futrem podszytego; 2. a) oponcza sukienna z kapturem; b) szuba zimowa; c) szuba zbyt obszerna’ w zn. 1. stp. z ukr.; SJPD daw. ‘płaszcz’; SGP ‘zwierzchnia sukmana’) *Inflantczyk ten 200 książek, wierzch na kieraje i tym podobne rzeczy z Warszawy wywiózł* [...] I 255; **odparać się** (SWil nieuz. ‘oddzielać co porać’; SW ‘rozejść się pomimo przyszycia’; SJPD daw. ‘odpruć’; SGP ‘odpruć, nici ze szwu wyciągać’) [...] *się osobliwszym sposobem kołnierze odparają* I 394; **podkawek** (SWil i SJPD brak; SW *podkawik* prow. ‘kawa gorsza, otrzymywana z powtórnego gotowania przez zalanie fusów i wygotowanie ich’) [...] *podkawek garncami spożyty wywiera swój efekt* II 418; **portki** (SWil ‘spodnie, majtki, szarawary’; SW bez kwal.; SJPD gw. i pot.; SGP ‘spodnie’) *Worcel strzelał się z Szylingiem i w portki postrzelony* II 55; **poszywka** (w SWil brak; SW ‘poszycie dachu’; SJPD gw. ‘poszycie – strzecha’ cyt. Lelewela; SGP ‘poszycie strzechy’) [...] *i poszywka dach pokryty* I 38; **skubel** (SWil *skobel*, *skubel* ‘haczyk u drzwi, o który wrzeczadź zakładają’; SW ‘1. pręt żelazny wbity w futrynę służący do zakładania kłódki; 2. klubka wkręcona w śrubę; 3. jeden z haków, na które zawieszają zawiasami drzwi; 4. część zamka’; SJPD *skobel*, *skobla*, *skóbel* reg. ‘zgięty pręt żelazny wbijany dwoma końcami w futrynę’; SGP *skobel*, *skóbel*) *Ciekawa to widzieć dziś pustkę, w której drzwi, skuble, skubelki odgrywiają, a kupca pewnego dotąd nie ma* II 218; **skrajka** (w SWil brak; SW ‘kawałek chleba, kromka’; SJPD gw. ‘pierwsza albo ostatnia kromka odcięta z bochenka; piętka’; SGP ‘kawał chleba’) *Wszystko zwykle się kończyło półmiskiem, skrajką chleba* [...] II 452; **szpencer** (SWil *szpencer*, *spencer* ‘ubiór krótki męski i kobiecy’; SW ‘1. kurtka, kaftan (jakby frak po odjęciu pół); 2. surdut’; SJPD przestarz. dziś reg. ‘kurtka kusa’; SGP ‘kaftan, kurtka, surdut’) [...] *przyodziął się* [Sobolewski – V.J.] *w żupan karmazynowy, na niego wdział szpencer bury* [...] I 64.

3. człowiek i Bóg:

czort¹² (SWil *posp.* ‘djabeł, szatan, bies’; SW ‘ts.’; SJPD pod wpływem ros.; SGP; Syrokomla 119) *Czort swoje, pop swoje* II 80; **kwietnia niedziela** (SWil ‘piąta niedziela postu’; SJPD przestarz. ‘niedziela palmowa’ cyt. Lelewela; Kurzowa 460; Mochowa 183 archaizm) *W kwietnią niedzielę, w dzień patrona Joachima wyprawilem assemblée* [...] II 439 I 65; **monaster** (SWil ‘kościół i klasztor wyznania wschodniego’; SW *monaster*, *monastyr*, *manaster*; SJPD przestarz. ‘klasztor w kościele wschodnim’; Kurzowa 389; Hrabec 115; Smolińska 152 z ros.) [...] *ma* [Pani Puławska – V.J.] *na 1 sierpnia Emilke*

¹² Forma fonetyczna *czort* ma charakter dialektalny, por. Sławski I 113.

swoję do Smolnego monasteru do Petersburga dostawić I 445; **paroch** (SWil ‘duchowny nad parafią przełożony’; SW ‘proboszcz; pop’; SJPD kult. przestarz.; SGP zamiast pop) [...] *odwiedzwszy kościoły, gdzieśmy się nastuchali jak paroch na nauce chrześcijańskich znać nieuków słowami karcił* I 191; **pop** (SWil ‘ksiądz, kapłan, szczeg. grecko-rossyjskiego wyznania’; SW ‘ts.’; SJPD ts. ros. z gr.; SGP ‘ksiądz’; SJAM; Rytter 140; Kurzowa 409; Hrabec 71; Smolińska 153) *Czort swoje, pop swoje* II 80.

4. człowiek w społeczności (status społeczny, zachowanie, pochodzenie, stosunki rodzinne):

blazen (SWil piesz. ‘o małych dzieciach’; SW ‘dzieciak, smarkacz’; SJPD przestarz. prow. ‘młokos, smarkacz’; SGP z Litwy; Kurzowa 335) *Odpisuję mu w tych dniach i wzajem jako dar śle mu o monetach błaznów i inne ulotki numizmatyczne* [...] II 109; **chudoba** (SWil ‘1. ubogie mienie, nędza, ubóstwo; 2. nędzarz, nieborak’; SW ‘1. bieda, ubóstwo; 2. mienie ubogiego; 3. chudeusz; 4. inwentarz’ w zn. 1. i 3. stp.; SJPD ‘1. skromny dobytek; 2. inwentarz żywy; 3. ludzie biedni; biedak, nędzarz’ w zn. 2. gw., w zn. 3. daw. dziś gw. cyt. Lelewela; SGP) *Z kogo? z chudoby niedostatnich jak on braci* [...] II 159; **hołysz** (SWil ‘gołysz, biedak’; SW ‘ts.’; SJPD z ukr.; SGP z Litwy; Sokólska 134; Siekierska; **hultaj** (SWil ‘1. próżniak; 2. człek nierządny’; SJPD przestarz. z ukr.; SGP ‘łajdak’ w Królestwie, ‘próżniak, leniuch’ na Litwie; Kurzowa 362; Rytter 111) *To hultaj, niecnota dyplomatyczny* [Kruszyński – V.J.] II 129; **kum** (SWil ‘ojciec chrzestny, kmotr’; SW ‘ts.’; SJPD daw.; Hrabec 156) [...] *Jundziłła prosił* [Kleczyński – V.J.] *był w kumy, ale podobno że się z nim nie skumosi* II 225; **Litewka** (tylko SJPD ‘kobieta pochodząca z Litwy’; SJAM; SGP z Suwalszczyzny; Kurzowa 384 ‘Litwinka’) *Pani Heltmanowa, z domu Dmochowska Litewka z kniehini Zenowicz zrodzona* [...] II 467; **mir** (SWil nieuz. przestarz. ‘zgoda, spokojność’; SW ‘1. spokój, zgoda; 2. przymierze, rozejm; 3. przysięga; 4. prawo zamieszkania; 5. poważanie’ w zn. 1. i 2. rzad., w zn. 3. stp.; SJPD daw. ‘pokój, zgoda, przyjazne stosunki’ cyt. Lelewela; SJAM; SGP ‘spokój, zgoda’; Sokólska 138; Hrabec 119) [...] *niema miru w okolicy* [...] II 175; **rozhovor** (SWil ‘rozmowa, rozmawianie, szczeg. głośne’; SW ‘ts.’ z ukr. *rozhovor*; SJPD daw. dziś książ. ‘ts.’ z ukr.; Kurzowa 422; Sokólska 141) [...] *ruszyliśmy, przy zwykłych kantatach i rozhovorach* [...] I 422; **skumosić się** (SWil *kumać się* ‘1. spowinowacać się przez chrzest dziecka; 2. bratać się, stowarzyszać się’; SW *kumać* rzad. ‘ts.’; SJPD *kumać się* ‘1. wchodzić z kim w stosunki, przyjaźnić się, bratać; 2. stawać się czyim kumem lub kumą; spowinowacać się’ w zn.1. pot., w zn. 2. przestarz.; Hrabec 156 *kumać się*) [...] *Jundziłła prosił* [Kleczyński – V.J.] *był w kumy, ale podobno że się z nim nie skumosi* II 225; **tuteczny** (SWil ‘na tym świecie, z tego świata’;

SW 'ts.' stp.; SJPD daw. 'tutejszy' w zn. rzeczownikowym cyt. Lelewela; SGP) [...] *już zamówiłem tutecznych [...] którym powierzę pośmiertność [...] II 324, [...] o tutecznym rolnictwie rozprawiać [...] II 441; **żebranka** (w SWil brak; SW 'zebranie'; SJPD gw. 'prośba o jałmużnę'; SGP 'zebranina') *W tych czasach jeden po drugim powdowieli, naprzód Podbilski, i żebranki robiono II 270; **żonka** (SWil 'kobieta, białogłowa, niewiasta'; SJPD 'ts.'; SGP 'żona'; Kurzowa 459; Hrabec 159) *Na obiedzie kasztelanici Czarnecki, chorąży Bykowski z żonką I 460.***

5. wiedza człowieka (szkoła, wychowanie, nauka):

konwikt (SWil 'instytut edukacyjny'; SW 'ts.'; SJPD przestarz. dziś reg. 'a) szkoła (dawniej najczęściej klasztorna) z internatem; internat; b) zbiorowo: uczniowie, wychowankowie szkoły, internatu') *Prócz tego odsyłam Memoire de la Muisenele [...] w konwikcie nie są potrzebne I s. XXVIII; **pension** (SWil 'instytut, gdzie za roczną płacę dzieci edukują (szczeg. dziewczęta)'; SW prow.; SJPD daw. cyt. Chodźkę i Mickiewiczza; Kurzowa 403) *Klemenci Hoffmanowej w Poznaniu założyć pensionu nie udało się II 177; **sekstern** (SWil 'papier złożony w arkusz, ćwiartkę, dwunastkę itd.; zeszyt'; SW '1. duży arkusz papieru złożony w sześcioro; 2. zeszyt; książka nieoprawna'; SJPD daw.; SGP 'kajet, zeszyt' z Litwy; SJAM; Kurzowa 426 archaizm leksykalny) [...] *tu dla dzieci wszystko na seksternie być musi I 145.***

6. człowiek a instytucja państwa (urząd, państwo, polityka, wojsko, sądownictwo):

bomaga (SWil, SW i SJPD brak; SGP *bumażka* 'asygnata'; Kurzowa 465 *bumaga* 'pismo, podanie', *bumażka* 'asygnata' rusycyzmy¹³) [Biskup – V.J.] *nadestał bomagi z liczbą w summie 100, co znaczy 24 rubli srebrem [...] I 235; **bomażny** [...] *sto rubli bomażnych I 349; **horodnica** (SWil przestarz. 'gród prawny, gdzie sądy szlacheckie się odbywały'; SW rzad. '1. gród sądowy; sądy grodzkie; 2. zabudowania grodzkie'; w SJPD brak; SJAM *horodyszczce*; Kurzowa 362) *Opodal widać horodnicę ową pamiątkę Tyzenhausowego podskarbiostwa mury wspaniałe I 42; **horodniczy** (SWil '1. urzędnik w dawnej Polsce tak nazwany od straży grodów; 2. obecnie w Cesarstwie Rosyjskiem, urzędnik pełniący obowiązki policmajstra po mniejszych miastach, czyli przełożony nad policją'; SW 'strażnik wyższy zawiadujący grodami; komendant fortecy w dawnej Litwie' z brs. i ukr.; SJPD daw. reg. wsch. 'należący do horodni; do załogi zamkowej lub grodowej'; Kurzowa 362; Syrokomla***

¹³ H. Karaś (1996: 116) zalicza leksem do rusycyzmów słownikowych (uzualnych) w polszczyźnie okresu zaborów.

133, Smolińska 151 z ukr., brs.) *Horodniczy, czyli przelożony nad policyą, zaczął go strofować i pogroził mu* I 64; **kniaź**¹⁴ (SWil '(na Rusi i Litwie) książę'; SW 'książę (szczeg. ruski a. litewski)'; SJPD 'tytuł księcia na Rusi i Litwie; nosiciel tego tytułu'; Kurzowa 371; Hrabec 59) *Byli tam pp. medycy, marszałkowie, kniaziowie* [...] I 235; **kniehini**¹⁵ (SWil brak; SW i SJPD *knehini* // *kniahini* 'księżna na Rusi'; Kurzowa 371; Syrokomla 139; Hrabec 97) *Pani Heltmanowa, z domu Dmochowska Litewka z kniehini Zenowicz zrodzona* [...] II 467; **kopiejka** (SWil 'moneta rosyjska nowa (2 dengi) = 2 gr'; SW 'ts.'; SJPD z ros.; Kurzowa 373) *Sobolewski znou: że nie, a ze skarbu jego imperatorowej Mości ani kopiejki nie bierze* [...] I 64; **kozak**¹⁶ (SWil '1. rodem z kozaczyzny; 2. hajdamaka, rabuś; 3. służący ubrany po kozacku; 4. rodzaj'; SW 'człowiek wolny; ochotnik; kawaler'; SJPD z tur., SGP; SJAM; Sokólska 137; Rytter 24; Hrabec 41) [...] *kozak obejrzy pas* [...] I 85; **lazaret**¹⁷ (SWil *lazaret* // *lazaret* 'szpital, dom do pomieszczenia chorych kędy się leczą' z niem.; SW rzad. 'szpital w ogóle'; SJPD daw.; Kurzowa 384 *lazaret*; Syrokomla 147 *lazaret*) *Tamże stał lazaret* I 43; **niedoimka**¹⁸ (SWil 'część podatku niedopłacona'; SW 'niedobór, zaległość, niedopłata (podatku)'; SJPD reg. wsch. 'niedobór, zaległość czego' z ros.; SGP z Litwy; Kurzowa 393) *Ale rachunek dotąd niepocieszający* [...], *więc niedoimki 800* II 154; **odstawka** (SWil 'będącego w wojsku lub na urzędzie jakim uwolnienie ze służby; odprawa, dymissja'; SW 'dymisja'; SJPD daw. 'ts.' możliwy wpływ ros.; Kurzowa 398 rusycyzm¹⁹; Syrokomla 163; Chodźko 72) *Pawłowicz* [...] *już wziął odstawkę* [...] I 281; **piszczyk** (SWil brak; SW 'pisarek'; SJPD przestarz. lekceważ. 'niższy urzędnik kancelaryjny; kancelista, pisarczyk, pisarek'; SGP 'nizki urzędnik, skryba' z Litwy; Kurzowa 405; Syrokomla 169) [...] *jeśli jeszcze będą siedzieć piszczyki na przeciw rogatek* [...] I 85; **popieczytelstwo** (SWil, SW i SJPD brak; Kurzowa 'kuratela' 467 rusycyzm) *Czartoryski widząc Moskalów na siebie zawziętych, wyrzekął się wszystkiego, senatorstwa i popieczytelstwa akademii Wileńskiej* I 81; **ramota**²⁰ (SWil

¹⁴ Z rus. *knjazb* ('a zam. 'e), por. Sławski II 285; Minikowska (1980: 72).

¹⁵ Forma z zach.-ukr. przejściem 'a > 'e z ukr. *knjahynja* 'żona księcia, księżna; panna młoda' z psł. *knegynji*, por. Sławski II 285; Minikowska (1980: 72) uznaje ją za starą pożyczkę ruską.

¹⁶ Wyraz wszedł do polszczyzny za pośrednictwem ukraińskim (Minikowska 1980: 80).

¹⁷ H. Karaś (1996: 128) *lazaret* zalicza do rusycyzmów słownikowych (uzualnych) w polszczyźnie okresu zaborów.

¹⁸ Zdaniem H. Karaś (1996: 131) jest to rusycyzm (zapożyczenie uzualne).

¹⁹ Według H. Karaś (1996: 132) zapożyczenie uzualne z języka rosyjskiego.

²⁰ Wyraz *ramota* powstał z ukr./brus. *hramota*, a to od *gramota* (gr. 'pismo'). W polszczyźnie kresowej pojawił się w XVI w. i uległ determinalizacji: 'tekst urzędowy o charakterze oficjalnym' do 'tekst zbyt długi, zawily, nie na temat' i 'utwór pozbawiony wartości artystycznej' (Minikowska 1980: 53; Rytter 1992: 140–141).

'1. pismo, memorial; 2. bazgranina; 3. pismo ulotne' w zn. 1. przestarz. nieuż., w zn. 3. nieuż.; SJPD daw. 'dokument, pismo' z ukr.; Hrabec 122) [...] *do tego dodać należy niespisane ramoty* [...] II 433; **rubel** (SWil 'moneta srebrna lub papierowa zasadnicza w państwie rosyjskiem = 6 a. 20 gr. = 100 kop.>'; SW 'ts.>'; SJPD z ros.; SGP 'moneta') *Odliczyłem rubli dwieście na stole* [...] I 367; **sołdat**²¹ (SWil prow. 'człowiek służący w wojsku na żołdzie państwa, żołnierz prosty, wiarus'; SW 'ts.>'; SJPD przestarz. 'żołnierz rosyjski' z ros.; SGP 'żołnierz'; SJAM; Kurzowa 430; Smolińska 154) [*Żabicki – V.J.*] *ma iść w sołdaty na linię kaukaską* II 84; **sowietnik**²² (SWil 'radca, konsyljarz'; w SW brak; SJPD hist. 'urzędnik w carskiej Rosji, radca' z ros.; SJAM; Kurzowa 431) *Gubernator w mundurze, w orderach swych z horodniczym i sowietnikiem* [...] I 444; **tabelny** (SWil, SW i SJPD brak; Syrokomla 206 'dzień świąteczny, galowy'; Kurzowa 466 *tabel* 'ts.' rusycyzm) *Dzień uroczysty tabelny* I 459; **turma**²³ (SWil 'więzienie, budowa gdzie trzymają więźniów'; SW 'wieża, jako więzienie, więzienie karne'; SJPD przestarz. 'więzienie' (wyraz odżył za czasów zaborów); SGP z Wileńszczyzny; SJAM; Kurzowa 443) [...] *przy ratuszu czyli turmie* [...] I 38, **ukaz**²⁴ (SWil 'rozkas, mandat (w ces. ros.), ukaz cesarski'; SW 'ts.>'; SJPD 'w dawnej Rosji: dekret carski'; SGP 'ts.>'; SJAM; Kurzowa 444) [...] *rozchodziły się wieści o wyjść mających srogich ukazach* [...] I 154.

7. otoczenie cywilizacyjne człowieka (komunikacja, podróż):

kolaska (SWil 'wóz chłopski'; SW '1. powóz; 2. wóz chłopski, wasąg' w zn. 2. rzad; SJPD przestarz. z ukr.; SGP 'wóz, bryka; powóz'; Hrabec 71; Kurzowa 372 zauważa, że w dialekcie wileńskim nastąpiło rozejście semantyczne, na skutek czego *kolasa* to 'elegancki powóz', a *kolosa* 'chłopski wóz') *Marcelka wasążkiem, a nie kolaską pojedzie, a p. Antonina trumienką prędzej do Warszawy nie przybyła jechać podobno niezechce* I 124; **traktament** (SWil '1. uczta, biesiada; 2. obchodzenie się'; SW 'ts.>'; SJPD daw.; SGP 'jadło'; Kurzowa 442 'poczęstunek' archaizm leksykalny) *Znowu były traktamenta, kawy, miodu, herbaty, wina, kolacyi i jeszcze herbaty, a na kolacyi smakowitych naleśników z serem i jeszcze jakąś przyprawą* I 190; **traktier**²⁵ (SWil *traktjer* nieuż., *traktjernik* 'człowiek, który traktjer trzyma'; SW 'ts.>'; SJPD

²¹ H. Karaś (1996: 141) zalicza leksem do rusycyzmów słownikowych (uzualnych) w polszczyźnie okresu zaborów.

²² Jak wyżej (Karaś 1996: 141).

²³ Jak wyżej (Karaś 1996: 146).

²⁴ H. Karaś (1996: 171) zalicza leksem do rusycyzmów słownikowych (normatywnych) w polszczyźnie okresu zaborów.

²⁵ H. Karaś (1996: 147) leksem *traktjer* 'zajazd, gospoda' zalicza do rusycyzmów słownikowych (zapożyczenie uzualne) w polszczyźnie okresu zaborów.

daw. cyt. Lelewela; Kurzowa 442; Syrokomla 209; Chodźko 78) *Mój traktyer Warszawski zbankrutował* [...] I 240; **traktier** (SWil *traktjer, traktjernia* ‘restauracja, dom, mieszkanie, gdzie sprzedają gotowe potrawy, obiady’; SW ‘ts.’; SJPD daw.; SGP ‘restauracja na Litwie’; Kurzowa 442; Chodźko 78) [...] *zgodziłem sobie kawę, obiad i kolacyą w traktierze Warszawskim* [...] I 194; **zwoszczyk**²⁶ (SWil ‘furman, woźnica’; SW ‘woźnica rosyjski’; SJPD daw. reg. wsch.; SJAM; Kurzowa 457; Sokólska 143) [...] *wysłał [Rykman – V.J.] swego zwoszczyka do Tyszkiewiczza prosząc, aby konie mu oddał* [...] I 33.

8. człowiek a wytwory pracy (przedmioty i ich cechy, właściwości materii, nazwy miar):

drabiasty (SWil *drabiniasty, drabny*; SW ‘mający drabiny’; SJPD daw. dziś gw. ‘podobny do drabiny, taki jak drabina’; SGP *drabiasty* ‘drabiniasty’ z różnych okolic) [...] *z pięknych i przestronnych schodów, w ciasne, drabiaste i kręte* [...] II 346; **korbka** (SWil *krobia, krobka* ‘naczynie drewniane, pudełko, puszka’; SW *korb* ‘kosz’ stp., *kroba, krobia, krobka* ‘pudełko z drzewa a. z łyka’; SJPD *kroba* daw. dziś gw. ‘rodzaj dużej kobiałki z kory lub koszyka plecionego z łyka, słomy itp.; pudło drewniane’; SGP *korba, korbus* ‘kozubek z kory do jagód’; Kurzowa 377 *kroba, krobia, króbka, króbeczka*) [...] *z łubianego pudełka, czyli, po litewsku mówiąc, z korbki* [...] *ułożyłem od zimna pokurczone owoce* I 284; **kszyna** (SWil *kszyna, krszyna* ‘okruszyna, szczątka, odrobina’; SW rzad.; SJPD *krzyna* gw. ‘okruszyna, odrobina’; SGP *krzyna, krzta, krztyna* ‘ts.’) [...] [wojażer – V.J.] *kszynę towaru mego sprzedał* II 268; **lipki** (SWil ‘lepisty, klejowaty’; SW ‘ts.’; SJPD daw. dziś gw.; SGP; SJAM; Kurzowa 383) [...] *uryna się zmieniła w lipką, smrodliwą* [...] II 480.

9. człowiek a przyroda (rolnictwo, pogoda, rośliny, zwierzęta, ich choroby i leczenie):

burlak²⁷ (SWil ‘ruski chłop zajmujący się rolnictwem jako czynszownik, lub prowadzący handel jaki’; SW ‘1. a) Wielkorusin osiadły w prowincjach zachodnich Cesarstwa, b) włóczęga; 2. chłop tęgi, czerwony; 3. gbur, nieokrzesany’; SJPD ‘1. robotnik rosyjski holujący na linie statki w górę rzeki; 2. biedak, włóczęga’ z ros.; SGP ‘ts.’ z Litwy i innych okolic; SJAM; Kurzowa 340) *Jeden burlak młynarz w Fastowszczyźnie urościł pretensii o kilka tysięcy rubli* I 454; **dychawiczny** (SWil ‘mający dychawicę; podległy gwałtownemu kaszlowi z krztuszeniem się’; SW i SJPD ‘ts.’; SGP ‘człowiek a. koń chory na

²⁶ Według H. Karaś (1996: 150) rusycyzm słownikowy (uzualny) w polszczyźnie okresu zaborów.

²⁷ H. Karaś (1996: 153) zalicza leksem do rusycyzmów słownikowych (normatywnych) w polszczyźnie okresu zaborów.

dychawicę) [...] *jeden koń dychawiczny, drugi nosaty* I 283; **hreczany** (SWil *hreczany, gryczany*; SW ‘ts.’; SJPD reg. wsch.; SGP ‘gryczany’; Rytter 61, 93 regionalizm kresowy) *Mówią, że Zwierkowski kaszą hreczaną i takimi gipsami handluje* II 228; **kawon**²⁸ (SWil ‘nazwa rośliny, stanowiącej gatunek ogórka i jej owoców’; SW ‘arbuz’; SJPD ‘ts.’; SGP ‘ts.’ z Litwy; Kurzowa 369, Syrokomla 137) [...] *na wejrzenie nie wyglądał tak gładko jak kawon roku przeszłego* I 424; **konował** (SWil ‘lekarz bydła’; SW bez kwal.; SJPD popsp.; Smolińska 151 z ros.) *Konował utrzymywał, że [koń – V.J.] ma zatrzymanie moczu* I 366; **niezabudka** (SWil popsp. ‘nazwa u ludu (na Litwie) rośliny’; SW cyt. Mickiewicza z ukr.; SJPD reg. ‘niezapominajka’; SGP) *Jeszcze dni parę pozwolonych bom nadmienić, że mi się marzy pannom niezabudkę przestać* II 343; **pacuk** (SWil *pac, pacuk* ‘gatunek ogromnych szczurów’; SW ‘ts.’; SJPD *pac* reg. ‘ts.’; SGP ‘ts.’ m.in. z Wileńszczyzny i Polesia; Kurzowa 401 *pac*) *I po dniu mój pacuk kołace* I 375; **paskudnik** (SWil ‘napaść, zaraza na bydło, na konie, choroba bydłęca’; SW wet.; SJPD gw. ‘ludowa nazwa nieokreślonej choroby bydła i koni’; SGP ‘ts.’) *Krzyknął Piotr: to paskudnik!* I 366; **pluskota** (SWil ‘niepogoda, śłota, pora dżdżysta, słotna, pluchota’; SW *pluskota, pluchota*; w SJPD brak; SGP ‘deszcze’) *Wśród chłyptania i pluskoty idzie równo i gładko bryka* [...] I 418; **szczepowy** (SWil *szczepa, szczapa, szczypa* ‘odszczepiony długi kawał drzewa, szczeg. smolnego’; SW *szczepa, szczapa* ‘łupa, polano’; SJPD daw. *szczepa, szczapa* ‘ts.’; SGP *szczepa, szczepka* z różnych okolic; Kurzowa 435) *Jest to wspaniała budowa z drzewa szczepowego w płot ułożonego* [...] I 38; **wiun** (SWil *wjun* ‘ryba zwana inaczej piskorzem’; SW ‘ts.’; SJPD gw.; SGP z Augustowskiego i okolic Włodawy; Kurzowa 447; Rytter 64) *Chciałem pisać list w sposobie testamentu, jeśliby gdzie w sitowiu lub tataraku z żabami i wiunami na zawsze zalać się przyszło* [...] I 416; **zołza** (SWil ‘rodzaj choroby końskiej; wrzód koński w gruczołach podgardzielowych’; SW i SJPD ‘ts.’; SGP *zołzy* ‘choroba końska’) *Z zołzów przez nadużycie koni, memu Szymelowi cztery konie w wyprawie z Wilna znosowały* [...] I 283.

10. człowiek a czas:

niedziela (SWil ‘tydzień’; SW ‘ts.’; SJPD daw. dziś gw.; SGP; SJAM, Sokółska 93; Smolińska 152 z ros.) [...] *dla tego tu Michał niebył po 6 niedzielach odesłanym!* I 132; **raniej** (SWil ‘o wcześniejszej porze dnia’; SW *ranie*; SJPD *ranie* daw. gw.; Kurzowa 420 *rano, raniej, najraniej* ‘wcześnie’) *W niedzielę 17 czerwca, raniej się wstało* [...] I 444.

²⁸ Lelewel posługiwał się obocznie leksemem *arbuz* (SWil ‘gatunek dyń’; SW i SJPD ‘ts.’; według Kurzowej 360 forma „warszawska”, kresowe *harbuz* powstało pod wpływem brs. i ukr.) *Czerwony arbuz dojechał najszybciej* [...] I 370.

11. wyrazy synsemantyczne, modyfikatory treści:

dla (SWil ‘wyrażając cel, zamiar’; SW cyt. Mickiewicza i Chodźkę; Kurzowa 218) [...] *poczyniono jej rany w nogach dla zejścia materii* I 250; **dla** (SWil ‘wyrażając przyczynę, powód’; SW cyt. Mickiewicza; SJPD przestarz.; SGP; Sokólska 87) *Jeszcze jest dla ran słaba* I 250; **dużo** (SWil ‘wielce, mocno, bardzo, mnogo’; SW ‘ts.’; SJPD daw. ‘ts.’ cyt. Lelewela; SGP ‘wiele’; Smolińska 150 ‘bardzo, wiele’ ukrainizm) *Nasi w Brukseli dużo w rozsypce żyją* II 43; **dycht** (SWil ‘jak raz, właśnie tak’; SW ‘1. szczerze; 2. akurat, zupełnie; 3. tuż przy czymś’; SJPD daw. dziś gw. ‘ściśle, szczerze’ cyt. Lelewela; SGP ‘tuż przy czym, zupełnie’) *Kawałków sukna dycht wystarczyło* [...] I 373; **juścić** (SWil *juźci* ‘1. aliści już, oto już, aż oto; 2. lubo, wprawdzie; 3. a tak (odpowiadając), posp. *A juźci. Juźci, że nie*’; SW ‘ts.’; SJPD daw. dziś gw. *juźci*; SGP z różnych okolic) *Juścić człek z głodu nie umrze* II 85; **kiej** (SWil ‘1. jak; 2. gdzie, gdzieś, dokąd, kędy, kiedy, kiedyś’ w zn. 1. prow. posp. (na Mazowszu), w zn. 2. prow. (u Mazurów)’; SW ‘1. w pewnym nieoznaczonym czasie w przyszłości; z czasem; 2. w pewnym nieoznaczonym czasie w przeszłości, niegdyś; 3. kiedykolwiek w przyszłości’; w SJPD brak; SGP ‘kiedy, jeśli, gdy’) *Spuśćmy kiej się podoba na połowę* II 433; **pono** (SWil ‘jak się zdaje, zdaje się że, może, być może’; SW cyt. m.in. Mickiewicza; SJPD przestarz. dziś gw. lub książk.; SGP ‘podobno, zdaje mi się że’ z różnych okolic) *Szell [...] tam zostawił pono żonę i dzieci* II 193; **ot tak** (SWil ‘wskazywanie, zwracanie uwagi’; SW bez kwal.; SJPD pot. ‘partykuła wzmacniająca wypowiedź z odcieniem lekceważenia’; Kurzowa 400 ‘partykuła kontynuująca’ z brs.) [...] *ale ot tak bez oglądania się na przeszłość zabrął i kończy* II 320; **za co** (‘dlaczego’ Chodźko 80) *Za cóż tak skwapliwie za to chwycił* [Köhne – V.J.]? II 415; **ze wszystkim** (SWil *ze wszystkim* ‘zupełnie, zgoła całkiem, do czysta’; SJPD *ze wszystkim* ‘całkiem, zupełnie’; Kurzowa 462 *ze wszystkim* ‘całkiem, zupełnie’) *Com dawniej pisał z okoliczności Grodkówny, to ze wszystkim żarty były* I 203.

12. varia:

batałasza (SWil *batałasza* nieuż., *bajtałaszi* ‘bzdury, fraszki, ni to ni owo’; SW *batałasza, bajtałaszi* rzad. ‘głupstwa, androny, banialuki’; SJPD brak; SGP ‘opowiadanie rozciągle a nieużyteczne; piosenki, przyspiewki’) *Niepisałbym o tych batałaszkach, gdybym sobie był nieprzypomniał mojego widzenia się z Anglem* [...] I 435; **hałas** (SWil ‘1. zgiełk, krzyk; 2. stuk, trzask; 3. huczny dźwięk wielu instrumentów muzycznych’; SW i SJPD ‘ts.’ z ukr.; SGP ‘wymówka, wymyślanie’; Sokólska 134 z ukr., brs.; Hrabec 102; Rytter 105) [...] *szynkarz ten wiele hałasu narobił* II 158; **rozbeblać** (SWil *bablać, babrać* nieuż. ‘1. gmerać; 2. licho malować; 3. pluskać się, brzech-

tać się, brodzić'; SW '1. rozbełtać, rozbabrać; 2. rozmamrać; rozczochrać; 3. rozpowiedzieć'; SJPD *bełtać* 'rozrzucać, grzebać, gmerać'; SGP 'rozbabrać') [...] *skos popięte mostki, przy nich rozgrzęzłe w glinach topieliska, zwodniczo niekiedy przyschłe, a z czasem z wodą rozbełtane* I 418; **sam jeden** (SWil *jeden* 'jedyny, sam jeden'; SW 'ts.'; SJPD *sam jeden* 'sam, jedyny; ten tylko'; SGP *sam jeden* 'sam, sam tylko, jedniuteńki' z Litwy; Kurzowa 'sam' 469 rusycyzm) [...] *on sam jednuteńki* [...] II 58, [...] *cóż będę pisał kiedym jak palec sam jeden, a Was tam wiele* II 411; **wartać** (w SWil brak tego zn.; SW 'być wartym, przedstawiać wartość czego'; SJPD daw. dziś gw. 'mieć jakąś wartość'; SGP *wartać* 'być wartym'; Chodźko 79) [...] *zapropnowałem kredytorom Feliksa w Londynie, aby 30 egzemplarzy wartujących w Londynie franków 700* [...] II 198; **wytulać się** (tylko SW *wytulkać* 'wypiełgnować, odkarmić co w biedzie, brak środków wynagradzając staraniem i zapobiegliwością'; SGP 'ts.', *tulczyć* 'ts.') *Z tego ciągu rzeczy możesz dojść, że rzeczy najpotrzebniejszych w mieście już brakuje, ostygłe, niedziw że się wytulały* I s. XXXII; **zachrznać** (tylko SGP *zachrznać* 'umrzeć') [...] *biały* [arbus – V.J.] *zachrzął* I 370.

Szczegółowa analiza pozwoliła wskazać w badanych listach 105 jednostek leksykalnych (102 leksemy i 3 związki frazeologiczne), które znalazły potwierdzenie w wymienionych na wstępie słownikach języka polskiego i publikacjach dotyczących polszczyzny kresowej. Są wśród nich elementy leksykalne mające status słownictwa dialektalnego i regionalnego, które przejęte zostały z języka białoruskiego, rosyjskiego, ukraińskiego oraz mające oparcie w dialekcie mazowieckim i – szerzej – w dialektach pozostających pod wpływem Mazowsza. Udział liczbowy i procentowy poszczególnych pól tematycznych przedstawia tabela 1.

Jak wynika z zestawień liczbowych tabeli 1, najwięcej lekсыki zakwalifikowanej jako regionalna lub gwarowa (20 wyrazów), którą wyeksцерpowano z listów Joachima Lelewela do najbliższych, mieści się w polu tematycznym 'człowiek a instytucja państwa (urząd, państwo, polityka, wojsko, sądownictwo)'. W dalszej kolejności są to pola: 'dom człowieka (jedzenie, ubranie, mieszkanie i jego wyposażenie)', 'człowiek w społeczności (status społeczny, zachowanie, pochodzenie, stosunki rodzinne)' oraz 'człowiek a przyroda (rolnictwo, pogoda, rośliny, zwierzęta, ich choroby i leczenie)' – po 12 leksemów, 'człowiek – biologizm, czynności psychiczne' (11 leksemów). Nazwy ze wskazanych pól łączą się z antropocentrycznością analizowanej prozy epistolarnej, pozwalają bowiem na opisanie człowieka na tle ówczesnych codziennych realiów w różnych aspektach jego życia prywatnego i społecznego, a także politycznego. Stosunkowo liczną grupę – 10 jednostek leksykalnych

Tabela 1. Pola tematyczne leksyki regionalnej i dialektalnej wyekscerpowanej z listów J. Lelewela do najbliższych

Nazwa pola	Liczba leksemów	Udział procentowy
1. człowiek – biologizm, czynności psychiczne	11	10,7%
2. dom człowieka (jedzenie, ubranie, mieszkanie i jego wyposażenie)	12	11,6%
3. człowiek i Bóg	5	4,8%
4. człowiek w społeczności (status społeczny, zachowanie, pochodzenie, stosunki rodzinne)	12	11,6%
5. wiedza człowieka (szkoła, wychowanie, nauka)	3	2,91%
6. człowiek a instytucja państwa (urząd, państwo, polityka, wojsko, sądownictwo)	20	19,4%
7. otoczenie cywilizacyjne człowieka (komunikacja, podróż)	5	4,8%
8. człowiek a wytwory pracy (przedmioty i ich cechy, właściwości materii, nazwy miar)	4	3,9%
9. człowiek a przyroda (rolnictwo, pogoda, rośliny, zwierzęta, ich choroby i leczenie)	12	11,6%
10. człowiek a czas	2	1,9%
11. wyrazy synsemantyczne, modyfikatory treści, oceny intensywności	10	9,7%
12. varia	7	6,8%
Razem	103	100,00%

– stanowią ‘wyrazy synsemantyczne, modyfikatory treści, oceny intensywności’, które powiązać należy z subiektywnością i emocjonalnością języka użytego przez historyka w korespondencji z najbliższymi. Pozostałe pola obejmują po kilka określeń: ‘człowiek i Bóg’ oraz ‘otoczenie cywilizacyjne człowieka (komunikacja, podróż)’ (po 5 leksemów), ‘człowiek a wytwory pracy (przedmioty i ich cechy, właściwości materii, nazwy miar)’ (4 nazwy), ‘5. wiedza człowieka (szkoła, wychowanie, nauka)’ (3 jednostki leksykalne), ‘człowiek a czas’ (2 wyrazy). Osobno wydzielono określenia niemieszczące się we wskazanych polach tematycznych – 7 leksemów.

Wśród funkcji regionalizmów i dialektyzmów wyróżnia się: 1) funkcję nazywającą (nominatywną), 2) funkcję ekspresywną i 3) funkcję wyrażania przynależności do danej wspólnoty. Regionalizmy i gwaryzmy nominatywne zaś obejmują: a) nazwy desygnatów charakterystycznych dla danego regionu i niewystępujących poza nim oraz b) nazwy synonimiczne w stosunku do innych określeń regionalnych lub ogólnopolskich (Satkiewicz 1991: 10). Uwzględniając powyższą typologię, ekscerpty z listów J. Lelewela do najbliższych mogą pełnić:

- funkcję nazywającą (nominatywną): a) nazwy desygnatów charakterystycznych dla regionu, zwłaszcza związanych z realiami całego zaboru rosyjskiego: *bomaga, bomażny, burlak, horodnica, horodniczy, kniehini, kopiejka, kozak, monaster, niedoimka, odstawka, piszczyk, popieczytelstwo, ramota, rubel, żołdat, sowietnik, turma, ukaz, zwoszczyk*, b) nazwy synonimiczne w stosunku do innych określeń regionalnych lub ogólnopolskich: *blazen, chudoba, czerstwy, czort, czuja, czujka, dla 'z powodu', dla 'w celu', dokazać, drabiasty, dużo, dychawiczny, dycht, dziedziniec, dzięgielówka, eksagerować, hałas, hołysz, hreczany, hultaj, kawęczyć, kawon, kiej, kiereja, kniaź, kolaska, konwikt, korbka, korowód, kszyna, kum, kwietnia niedziela, lazaret, lipki, Litewka, mir, niedziela, niezabudka, odkaraskać się, odparać się, pacuk, paroch, paskudnik, pension, podkawek, pluskota, pono, pop, portki, poszywka, raniej, rankor, rozbeblać, rozhovor, sam jeden, sekstern, skrajka, skubel, skumosić się, skwierk, strapac, szczepowy, szpencer, tabelny, traktament, traktier 'właściciel traktierni', traktier 'traktiernia', tuteczny, wartać, wiun, wytulać się, zabaczyć, zachrznać, za co 'dlaczego', ze wsiem, znać, żołza, żebranka, żonka*;
- funkcję ekspresywną: *batałaszi, juścić, ot tak*.

Analizowane słownictwo potwierdza związki języka familijnego Lelewela z polszczyzną dialektalną – mazowiecką i północnokresową. Obecność kresowizmów leksykalnych w badanych epistołach jest uwarunkowana realiami kulturowymi i specyfiką dialektów kresowych, pozostających pod silnym wpływem sąsiednich języków słowiańskich, utrzymujących stare polskie wyrazy lub ich znaczenia (Kurzowa 1993: 486). Elementy mazowieckie, z którymi historyk zetknął się w rodzinnym domu, mogły być podtrzymywane w polszczyźnie wileńskiej, do czego przyczyniła się mazowiecka szlachta napływająca do Wielkiego Księstwa Litewskiego od XVI w. (Kurzowa 1993: 490).

Zebrane regionalizmy związane z polszczyzną kresową potwierdzają ponadto obecność: a) wpływu sąsiednich języków słowiańskich na polszczyznę kresową (*burlak, czort, dużo* 'bardzo, wiele', *hałas, hołysz, horodnica, horodniczy, hreczany, hultaj, kniaź, kniehini, kolaska, konował, korowód, niedziela, niezabudka, ot tak, ramota, rozhovor, sam jeden*; b) rusycyzmów, które wynikają z wpływu leksyki rosyjskiej na język polski na obszarze zaboru rosyjskiego (*bomaga, bomażny, kopiejka, niedoimka, odstawka, popieczytelstwo, rubel, żołdat, sowietnik, tabelny, turma, ukaz* 'rozporządzenie'); c) archaizmów (*kawęczyć, pluskota, sekstern, traktament, żołza*), które łączyć należy z peryferyjnym charakterem języka północnokresowego; d) dawnych silnych wpływów francuszczyzny na język polski (*eksagerować, rankor*).

Wykaz skrótów

bez kwal.	– bez kwalifikatora
brs.	– białoruski
cyt.	– cytuje
daw.	– dawny
fig.	– znaczenie figuratywne
fr.	– francuski
fraz.	– frazeologizm
gr.	– grecki
gw.	– gwarowy
hist.	– historyzm
książk.	– książkowy
nieuż.	– nieużywany
obelż.	– obelżywy
piesz.	– pieszczotliwy, pieszczotliwie
pogard.	– pogardliwy
posp.	– pospolity
pot.	– potoczny
prow.	– prowincjonalny
przestarz.	– przestarzały
psł.	– prasłowiański
reg.	– regionalizm, regionalny
ros.	– rosyjski
rus.	– ruski
rzad.	– rzadki
stp.	– staropolski
szczeg.	– szczególnie
środ.	– środowiskowy
ts.	– tak samo
ukr.	– ukraiński
wet.	– weterynaryjny
wsch.	– wschodni
wul.	– wulgarny
wych. z uż.	– wychodzący z użycia
zach.-ukr.	– zachodnioukraiński
zn.	– znaczenie

Skróty literatury

- Bohomolec – J. Węgier: *Język Franciszka Bohomolca*. Poznań 1972.
- Chodźko – H. Turska: *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodnim Rzeczypospolitej*. Wilno 1930.
- Chrościński – K. Siekierska: *Język W. S. Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*. Wrocław 1974.
- Hrabec – S. Hrabec: *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*. Toruń 1949.
- Kurzowa – Z. Kurzowa: *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Warszawa–Kraków 1993.
- Minikowska – T. Minikowska: *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.* Warszawa–Poznań–Toruń 1980.

- Mochowa – Z. Sawaniewska-Mochowa: *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kołowieńskiej XIX wieku*. Bydgoszcz 2002.
- Rytter – G. Rytter(1992): *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku*. Łódź 1992.
- SGP – J. Karłowicz: *Słownik gwar polskich*. T. 1–6. Kraków 1900–1911.
- SJAM – K. Górski, S. Hrabec (red.): *Słownik języka Adama Mickiewicza*. T. I–XI. Wrocław 1962–1983.
- SJPD – W. Doroszewski (red.): *Słownik języka polskiego*. T. I–XI. Warszawa 1958–1969.
- Sławski – F. Sławski: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. 1–5. Kraków 1958–1967.
- Smolińska – B. Smolińska: *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w. Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983.
- Sokólska – U. Sokólska: *Siedemnastowieczna polszczyzna kresów północnowschodnich. Słownotwórstwo, słownictwo, frazeologia*. Białystok 1999.
- Syrokomla – J. Trypućko: *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w XIX wieku*. T. II. Uppsala 1957.
- SW – J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiecki W. (red.): *Słownik języka polskiego*. T. I–VIII. Warszawa 1900–1927.
- SWil – M. Orgelbrand: *Słownik języka polskiego*. T. 1–2. Wilno 1861.
- SWO – E. Sobol (red.): *Słownik wyrazów obcych. Wydanie nowe*. Warszawa 1995.

Źródła

- I – *Listy Joachima Lelewela. Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane*. T. 1. Poznań 1878.
- II – *Listy Joachima Lelewela. Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane*. T. 2. Poznań 1879.

Literatura

- Grabias S. (2019): *Język w zachowaniach społecznych. Podstawy socjolingwistyki i logopedii*. Lublin.
- Handke K. (2008): *Język rodzinny*. [W:] tejsze: *Socjologia języka*. Warszawa, s. 75–133.
- Kałkowska A. (1982): *Struktura składniowa listu*. Wrocław.
- Karaś H. (1996): *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*. Warszawa.
- Kwapien E. (2010): *Kształtowanie się zasobu leksykalnego polszczyzny XIX wieku*. Warszawa.
- Nowowiejski B. (1991): *Regionalizmy kresowe (północno-wschodnie) w mowie mieszkańców Sokółki*. [W:] *Regionalizmy w języku rodzinnym (zbiór studiów)*. Red. K. Handke. Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 13–22.
- Piotrowska-Wojaczyk A. (2011): *Regionalizmy leksykalne w słownikach doby nowopolskiej*. Poznań.
- Saloni Z. (1999): *Dialektyzm (gwarizm)*. [W:] *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Red. K. Polański. Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 120.
- Saloni Z. (1999): *Regionalizm (prowincjonalizm)*. [W:] *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Red. K. Polański. Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 485.
- Satkiewicz H. (1991): *Regionalizmy leksykalne w języku rodzinnym dawnych mieszkańek Grodna*. [W:] *Regionalizmy w języku rodzinnym (zbiór studiów)*. Red. K. Handke. Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 7–11.
- Urbańczyk S. (1983): *Uwagi o polszczyźnie prac Joachima Lelewela*. „Język Polski” LXIII, z. 3, s. 170–179.
- Wolińska O. (1991): *Jeszcze o socjalnych uwarunkowaniach wpływów dialekalnych na język rodzinny*. [W:] *Regionalizmy w języku rodzinnym (zbiór studiów)*. Red. K. Handke. Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 61–77.